

RECENZÍÓ

BRIAN Z. TAMANAHA: *A REALISTIC THEORY OF LAW*
(CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS 2017) 202.*

1. Recenzióinkban Brian Z. Tamanaha, a Washington University (St. Louis) jogász-professzora *A Realistic Theory of Law* c. művét kívánjuk ismertetni, mely a korábbi két, a *realistic* és *socio-legal* jelzőkkel¹ leírt könyvében kifejtett jogelméletének elmélyítése és kibővítése. E kötet, melyben a szerző tizenhat év kitérő után foglalkozik újra jogontológiai kérdésekkel, 2017 nyarán jelent meg és gondolataiban is igazán aktuális és mai. Egyrészt az elmúlt évtized legújabb jogelméleti fejleményeire reflektál, amelyek elsősorban a pozitivistá-analitikus tradícióhoz kötődnek; másrészt olyan jelenkori problémákkal szembesít, amelyeknek korábban elméleti feldolgozására nem került sor.

E recenzió részben hiánypótló, a magyar jogelmélet ugyanis napjainkig kevésbé vállalkozott a jog és társadalom (*socio-legal scholarship*) irányzat áttekintésére és nem reflektált Tamanaha ebben elfoglalt kiemelkedő helyére sem. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy cikkünkben legújabb könyvét a témában írott korábbi, 1997-es *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law*,² illetve 2001-es *A General Jurisprudence of Law and Society*³ című műveivel együtt tárgyaljuk.

Különösen érdekes lehet Tamanaha munkássága a közép-európai jogtudomány számára, hiszen őt is összeköthetjük azzal a gazdag hagyománnyal, amely a periféria tapasztalataiból táplálkozva ad elméleti kritikát a jogtudomány „főáramáról”.⁴ Legfőbb személyes motivációja elméletének kidolgozása során a mikronéziai Yap szigetén, vezető jogi munkakörben eltöltött időszak volt.⁵ Itt megtapasztalta, hogy az amerikai mintára bevezetett common law jogintézmények vajmi kevés hatást fejtenek ki a helyi szokásokkal szemben, a helyi társadalmi rendet jórészt ez utóbbiak határozták meg. Emiatt fordult érdeklődése a kilencvenes években virágkorát érő

* A szerzők köszönetüket fejezik ki prof. dr. Fleck Zoltánnak e recenzió megírásában nyújtott alkotó segítségéért.

¹ Általánosságban lásd POKOL Béla: „A jogtudomány társadalomtudományosodása (és perspektivikus létrejötte)” in BÓDIG Máttyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna* (MTA TK Jogtudományi Intézet – OPTEN 2016); BÓDIG Máttyás: „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje” in uo.

² Brian Z. TAMANAHA: *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and a Social Theory of Law* (London: Clarendon 1997).

³ Brian Z. TAMANAHA: *A General Jurisprudence of Law and Society* (Oxford: Oxford University Press 2001).

⁴ A jogelméleten belül elég csupán a Monarchia peremvidékén alkotó Ehrlichre vagy a brazil viszonyokat alapul vevő Souza Santosra gondolnunk; de ez a hatás valószínűen általánosabb érvényű is, vö. HANÁK Péter: „Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890–1914)” in uő.: *A Kert és a Műhely* (Budapest: Balassi 2019); Edward W. SAID: *Orientalism* (London: Penguin 1995).

⁵ Brian Z. TAMANAHA: „Battle between Law and Society in Micronesia” in Denis GALLIGAN – Milla VERSTEEG (szerk.): *Social and Political Foundations of Constitutions* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 584–610.

law and society megközelítés felé. Ehrlich-hez hasonlóan (és részben rá támaszkodva) ez vetette fel benne a kérdést, hogy miként alkalmazhatók a nyugati jogrendszerben kidolgozott jogelméleti keretek egy teljesen más jogi kultúrájú társadalomban.⁶ Elméleti gyökereinek másik szálát az amerikai pragmatikus filozófia (Dewey, Holmes, James stb.) és a jogi realizmus (Pound, Llewellyn) adja, e hatás miatt nevezi *realistic*nek elméletét (2., 24–27. o.).⁷ Ez azonban nem jelenti, hogy figyelmen kívül hagyná a kontinentális jogtudományt, épp ellenkezőleg, Savignytól Jehringen át, egészen Habermasig és Luhmannig megpróbálja beilleszteni elméletébe.

2. Tamanaha új könyve kifejezetten programadó természetű. A modern szerzők a jogelméletet közhelyszerűen két szembenálló ágra, természetjogra és jogpozitivizmusra osztják (12. o.). Tamanaha azonban felhívja rá a figyelmet, hogy régebben e kettős felosztás helyett inkább a trichotómia volt jellemző, amelynek harmadik ága az általa *social legal theory of law*-nak nevezett elméletcsokor volt (13–14. o.). Úgy gondolja, hogy e harmadik hagyomány a többi jogelméleti irányzattal egyenrangú és komplementer perspektívát kínál, és képes rávilágítani azokra a vakfoltokra, amelyeket a természetjog és az analitikus jogtudomány érintetlenül hagy (29–30. o.).⁸ Emellett elmélete abból a szempontból is fontos, hogy felhívja a figyelmet arra, miszerint „1) A jogelméletek maguk is kitéttek az őket körülvevő társadalmi-jogi hatásoknak és 2) a jogelméletek maguk is részei a jog társadalmi felépítésének” (32–33. o.).

Több problémát is felvetnek azonban Tamanaha gondolatai e fejezetben. Egyrészt nem éreztük meggyőzően megalapozottnak azt az általa hangsúlyozott narratívát, hogy a domináns jogelméleti irányok egyszerűen kiradírozták a korábban létező harmadik utat a jogelméletből. Ezenfelül nem eléggé megalapozott, hogy miért vonja egységesen a *social legal theory* ernyője alá Montesquieu-tól kezdve Max Weberen át, Roger Cotterellig a különböző korokban és tudományos metódusok szerint működő szerzőket. Tamanaha ezt azzal magyarázza, hogy e szerzőket az az alapmeggyőződés vezérelte, hogy a jogot társadalmi jelenségként kell vizsgálni (28. o.). Azonban ő maga mutat rá arra, hogy az általa elkülönített három ág mindegyikére jellemző, hogy a jogot mint társadalmi jelenséget közelíti meg (30. o.). Ez felveti a kérdést, hogy van-e értelme megkülönböztetni a jogelmélet e három ágát, amikor a jogelméleti kategorizálások végül szükségképpen – Sajó András kifejezésével élve – eklekticizmusra vezetnek?⁹ Mindeközben a következő fejezetben ezt a kategóriahármast áthágó újabb trichotómiát már maga a szerző vezeti be (38–43. o.).

3. Tamanaha e munkája azonban életművében csak a *Javított kiadás* lehet a *Harmonia Caelestis*t jelentő korábbi munkája, a *General Jurisprudence of Law and Society* mellett. Ezt azzal teszi egyértelművé, hogy új könyvének zárszavában

⁶ TAMANAHA (2. lj.) 91; A jogi kultúra kérdéséhez újabban lásd FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *MTA Law Working Papers* 2016/9.

⁷ TAMANAHA (2. lj.) 2. fej.; Brian Z. TAMANAHA: *Beyond the Formalist-Realist Divide: The Role of Politics in Judging* (Princeton: Princeton University Press 2009).

⁸ A skandináv realisták közül hasonló következtetésre jutott Alf Ross, lásd SZABÓ Miklós: „Jogi ontológia, avagy »Mi a jog?«” in SZABADFALVY József (szerk.): *Jogbölcseleti előadások* (Miskolc: Biber 1998) 23; Eltérő konklúziót von le azonban Roberto Mangabeira UNGER: *What Should Legal Analysis Become?* (London: Verso 1996) 119–129.

⁹ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai 1983).

szó szerint idézi korábbi jogfogalmát: „jog az, amit egyes társadalmi csoportok jognak neveznek” (194. o.).¹⁰ Erre a fogalommeghatározásra két, a jogelméleti irodalomban szinte toposzként felmerülő állítás kritikáján keresztül jut el.¹¹ Az első állítás az, hogy a jog a társadalom visszatükröződése. Aprólékos elemzésében végigvezeti, miként használták a legkülönbözőbb nézőpontot valló gondolkodók a visszatükrözés metaforáját, még ha adott esetben nem is értettek egyet abban, hogy pontosan mi is tükröződik a jogban.¹² Tamanaha elemzésében rámutat, hogy két okból is félrevezető ezt a metaforát használni. Először, a jogi transzplantáció és posztkolonizációs jogrendszerek tapasztalatai azt mutatják, hogy a visszatükröződés sem ad adekvát jogfogalmat.¹³ Emellett a globalizáció hatásai sem támasztják alá a visszatükröződés jelenségét.¹⁴ Mindezek alapján Tamanaha elveti a tükröződés metaforát használó jogfogalom megalkotását.¹⁵

A Tamanaha által kritizált másik toposz a jog fogalmának funkcionalista megközelítése. Ennek keretében a jog definíciójába beépítik azt a tézist, hogy a jog feladata a társadalmi kontroll fenntartása.¹⁶ Így tesz H. L. A. Hart is, amikor a jog fogalmához kapcsolja a hatékonyságot, azaz azt a követelményt, hogy ténylegesen is kövessék a jogot.¹⁷ Tamanaha ezt elveti, valamint elveti azt is, hogy magának a jognak lennének esszenciális fogalmi elemei.¹⁸ Fenn kívánja tartani azonban a harti megközelítés alapját,¹⁹ ez számára a konvencionizmus, azaz az a megközelítés, hogy a jog meghatározása a társadalmi gyakorlatokon alapul.²⁰ Így jut el az általa *socio-*

¹⁰ SAJÓ (9. lj.) 151.

¹¹ George LAKOFF – Mark JOHNSON: *Metaphors We Live By* (Chicago: University of Chicago Press 2008).

¹² Így a természetjog számára a jog a morál visszatükröződése kell hogy legyen, a pozitivistáknak a hagyományok és szokások, a marxista jogelmélet számára pedig a gazdasági alap visszatükröződése a jog. William TWINING: „A Post-Westphalian Conception of Law” *Law & Society Review* 2003/1. 207–209.

¹³ TAMANAHA (3. lj.) 107–120; Az indiai tapasztalatra lásd GÁTHY Veronika: *A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában* (Budapest: Akadémiai 1984); GÁTHY Veronika: *Államigazgatás a gyarmati és független Indiában* (Budapest: Akadémiai 1985); A hongkongira pedig: Waikung TAM: *Legal Mobilization Under Authoritarianism: The Case of Post-Colonial Hong Kong* (Cambridge: Cambridge University Press 2013).

¹⁴ TAMANAHA (3. lj.) 120–130. Új könyvében ezzel részletesebben foglalkozik a *transnational law* kapcsán.

¹⁵ Megjegyezzük, hogy a magyar jogelméletben Sajó András Varga Csaba és Lukács György nyomán szintén kritikáját adta a visszatükröződésnek. „Eszerint a tudat létszerűségéből kiindulva a társadalom-ontológiai elemzés során egy tudatformát nem ismeretelméleti kritériumok szerint kell vizsgálni, hanem, hogy az »mennyire ösztönzi a válaszadást az olyan kérdésekre, melyeket éppen a társadalmi fejlődésnek és konfliktusainak mindenkor éppigyléte vetett fel.«” SAJÓ (9. lj.) 161–175.

¹⁶ TAMANAHA (3. lj.) 148–55; William TWINING: *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 97–99.

¹⁷ H. L. A. HART: *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon 2¹⁹⁹⁴) 248–249; Joseph RAZ: *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press 2009) 38; TAMANAHA (3. lj.) 136.

¹⁸ Ezen a ponton érte talán legerősebb kritika Tamanahát a pozitivistá jogtudomány oldaláról, emiatt új könyvében külön fejezetet szentel a kérdésnek, lásd alább. Kenneth Einar HIMMA: „Do Philosophy and Sociology Mix? A Non-Essentialist Socio-Legal Positivist Analysis of the Concept of Law” *Oxford Journal of Legal Studies* 2004/4. 732–738.

¹⁹ Twining éppen ezt gondolja a leggyengébb pontnak Tamanaha elméletében. TWINING (16. lj.) 104.

²⁰ A jelzőt Hartra eredetileg Dworkin használta, a fogalom jelentéseihez lásd TWINING (12. lj.) 230.

*legal positivism*nek nevezett állításig; valójában tehát a harti jogfogalom redukciója vezetett ahhoz a meglehetősen relativizáló jogontológiai tételhez, hogy a „jog az, amit jognak neveznek”. Ezzel Tamanaha igyekszik – több-kevesebb sikerrel – reagálni arra a posztmodern gondolkodás által életre hívott problémára, hogy a fogalmak szükségképpen plurálisak és relatívak.²¹

Tamanaha egyik legeredetibb meglátása az általa „két mesének” nevezett társadalmi szerződés és evolúciós „mitosz” cáfolata. Korábban ezt a két narratívát alkalmazták a jog kialakulásának magyarázatára és a jog meghatározására.²² Tamanaha ezzel szemben felhívja rá a figyelmet, hogy a „mesék” helyett a jog fejlődését és kialakulását sokkal inkább kolonizáció hatásai és a jogászai hivatásrend működése befolyásolják.²³ Véleményünk szerint ez Tamanaha legfontosabb megállapítása, mivel ezzel újraorientálja a *socio-legal* elméleteket és a jogszociológiai kutatásokat is. Tamanaha a *social arena* heurisztikus munkafogalmának bevezetésével (ami a vizsgált társadalmi csoportok elmélettől túlterhelt meghatározása) a jogászai hivatásrendek közötti mintaátvétel és belső konfliktusok vizsgálatát helyezi előtérbe. Ezzel hiánypótló²⁴ elméleti keretet ad a kutatásoknak.²⁵ A szociológia irányából Pierre Bourdieu elmélete emelhető ki, amelyhez Tamanaha jogelméleti oldalról komplexer keretet nyújt. Bourdieu is az általa jogi mezőnek (*champ juridique*) nevezett jelenség vizsgálatának szükségességét helyezi előtérbe, vizsgálva a jogászság társadalmi pozícióját és befolyását.²⁶ Több jelentős munka született arról a kérdésről, hogy a jognak, a jogi nyelvnek milyen identitásképző és valóságteremtő hatása van, melyek szintén bevonhatóak Tamanaha elméleti ernyője alá.²⁷ Emellett az amerikai jogi oktatás kritikáján keresztül is képes hatni a jogelméleti gondolkodásra.²⁸

²¹ TAMANAHA (4. lj.) I.

²² TAMANAHA (3. lj.) 3. fejr.; Pl. még Kelsen is hasonló narratívára hagyatkozott a *Grundnorm* előfeltevézésekor. LESLIE GREEN: „Introduction” in HART (17. lj.) (Oxford University Press 2012) XIX; PESCHKA Vilmos: „Hans Kelsen »tisztá jogtanának« ideológiai jellege” in uő.: *Jog és jogfilozófia* (Budapest: KJK 1980) 150–162; BOAVENTURA DE SOUSA SANTOS: *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization and Emancipation* (Cambridge: Cambridge University Press 2002) 30–39.

²³ TAMANAHA (3. lj.) 71–76, 8. fejr.

²⁴ TWINING (16. lj.) 260–261; Reza BANAKAR – Max TRAVERS (szerk.): *Theory and Method in Socio-Legal Research* (London: Bloomsbury 2005) IX; Denis GALLIGAN: *Law in Modern Society* (Oxford: Oxford University Press 2006) 11–14; TAMANAHA (2. lj.) 17–20.

²⁵ Terence C. HALLIDAY – Lucien KARPIK – Malcolm FEELEY (szerk.): *Fighting for Political Freedom: Comparative Studies of the Legal Complex and Political Liberalism* (Oxford: Hart 2007); R. C. VAN CAENEGEM: *Judges, Legislators and Professors: Chapters in European Legal History* (Cambridge: Cambridge University Press 1987); John Philip DAWSON: *The Oracles of the Law* (Ann Arbor: University of Michigan Law School 1968); Újabbán lásd Olufunmilayo B. AREWA – Andrew P. MORRIS – William D. HENDERSON: „Enduring Hierarchies in American Legal Education” *Indiana Law Journal* 2014/3.

²⁶ Pierre BOURDIEU: „The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field” *Hastings Law Journal* 1986/5. 805.

²⁷ SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986); Elizabeth MERTZ: *The Language of Law School: Learning to „Think Like a Lawyer”* (Oxford: Oxford University Press 2007).

²⁸ Brian Z. TAMANAHA: *Failing Law Schools* (Chicago: University of Chicago Press 2012); Magyarul összefoglalóan lásd NAGY Zsolt: „Az amerikai jogi oktatás történeti vázlata” *Publicationes Doctorandorum Juridicorum Tomus II.* 2003. 157–176.

Érdeemes észrevenni, hogy a kritikai jogelmélet is behatóan foglalkozott ezzel a témával. Egyrészt a jogi oktatás kritikai értékelésével és a jogi egyetemek szerepének megvilágításával,²⁹ valamint a jogászság társadalmi hegemóniájának feltérképezésével³⁰ a CLS-szerzők is Tamanahához hasonló következtetésekre jutnak, ámbr neomarxista ihletésű nézőpontból.³¹

4. E könyvében is tulajdonképpen a harti jogfogalom redukcióját folytatja, bővebben kifejtve és reflektálva a korábbi kritikákra, illetve az azóta született tanulmányokra. Elsőként a funkcionalizmus problémájára tér ki. Állítása szerint a funkcionalista megközelítés vagy túl sok, vagy túl kevés jelenséget fog át, de semmiképpen sem ad megfelelő jogfogalmat. Túlzottan inkluzív például Ehrlich, Malinowski, vagy Luhmann megközelítése, mivel, ha az alapján alkotunk jogfogalmat, hogy a jog milyen társadalmi funkciókat tölt be (vitarendezés, magatartásbefolyásolás stb.), akkor minden esetben elmoszuk a határokat a jog és egyéb társadalmi szabályrendszerek között (43–46. o.). A funkcionalista megközelítés másik ódioma, hogy „egydimenzióssá” teszi a jogot azáltal, hogy egyetlen társadalmi funkcióját emeli ki. Erre például a felhatalmazó rendelkezéseket hozza Tamanaha, amelyek szerinte egyértelműen jogi jelenségek, mégsem írhatók le azokkal a funkciókkal, amelyek mentén a jogot definiálják (46. o.). Így a funkcionalizmust Tamanaha ismét kiiktatja jogfogalmából.³²

Könyvének harmadik fejezetében Tamanaha nagyon értékes kritikai áttekintést ad a kortárs analitikus pozitivisták jogelméleti szerzők (Joseph Raz, Leslie Green, Scott Shapiro) legújabb munkáiról. Elsősorban Raz egy újabb monográfiájának a jogelmélet természetével kapcsolatos fejtegetéseire reagál.³³ Raz állítása az, hogy „egy jogelmélet akkor sikeres, ha két kritériumot teljesít. Először, hogy azokból az állításokból áll, amelyek szükségképpen igazak a jogra vonatkozóan. Másodsor, hogy megmagyarázza, hogy mi a jog.”³⁴ Ezzel Raz (és még több kortárs analitikus pozitivisták) arra

²⁹ Duncan KENNEDY: „Legal Education as Training for Hierarchy” in David KAIRYS (szerk.): *The Politics of Law* (New York: Basic Books 1998); Duncan KENNEDY: *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic Against the System* (New York: NYU Press 2007).

³⁰ Duncan KENNEDY: „Are Lawyers Really Necessary?” *Barrister* 1987/4; Duncan KENNEDY: „Antonio Gramsci and The Legal System” *ALSA Forum* 1979/1; Roberto Mangabeira UNGER: *Law in Modern Society* (New York: Simon and Schuster 1977); közép-európai perspektívából: Jacek SROKOSZ: „A Technician Perspective and the Contemporary Perception of the Role of Lawyers in Polish Society” in Rafal MAŃKO – Cosmin CERCEL – Adam SULIKOWSKI (szerk.): *Law and Critique in Central Europe: Questioning the Past, Resisting the Present* (Oxford: Counterpress 2016).

³¹ Tamanaha egy korábbi munkájában maga is foglalkozik a saját elméletének a kritikai elmélethez való viszonyával, azonban nem tartja produktívnak ez utóbbit. TAMANAHA (2. lj.) 20–24; általános-ságban lásd H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” *Világosság* 2004/4.

³² Később azonban (58. o.) Tamanaha maga is használ funkcionalista terminológiát, azonban már sokkal árnyaltabban, a társadalmi intézménykomplexumok kölcsönhatását vizsgálva. Érdeemes lenne összevetni ezt a lukácsi alapokon nyugvó jogontológiával: PESCHKA Vilmos: *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai, 1988) 33; LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Magvető 1985) 286.

³³ Joseph RAZ: „Can There Be a Theory of Law?” in *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason* (Oxford: Oxford University Press 2009).

³⁴ „The thesis I will be defending is that a theory of law is successful if it meets two criteria: First, it

az álláspontra helyezkedik, hogy a jognak vannak szükségképpen és univerzálisan igaz tulajdonságai (57–58. o.). Tamanaha ezzel szemben helyesen mutat rá, hogy Raz és Scott Shapiro összemosza a természeti jelenségek és a társadalmi jelenségek megismerésének kérdését (58–59. o.). Tamanaha – véleményünk szerint helyesen – felhívja rá a figyelmet, hogy Raz érvelése több helyen nem egyértelmű, „szisztematikus analízis helyett egy sor megdöbbentő kijelentéssel él” (61. o.). Emellett kortárs ontológiai irodalomra támaszkodva rámutat, hogy a jognak – mint társadalmi jelenségnek – több fogalma is létezhet. Így a jogra nem vonatkozhatnak szükségképpen igaz állítások. A jog mint társadalmi jelenség nem rendelkezik természetes attribútumokkal (mint például a víz esetében a molekuláris felépítés), így a Razéhoz hasonló jogfogalmak minden esetben inadekvátak lehetnek csak (62–65. o.).³⁵

Másik kritikája nemcsak a pozitivista, hanem a természetjogi szerzőkre is érvényes (71. o.). Eszerint amikor a jog fogalmának megalkotásakor univerzálisan *igaz* elméleteket kívánnak felállítani, minden esetben helytelen következtetésre jutnak, mivel az univerzálisan *igaz* állítások mögött mindig a szerző előfeltételezései állnak, nem pedig bizonyított állítások (67. o.). Tamanaha szerint ehelyett univerzálisan *alkalmazható* elméletet lehet és kell kidolgozni. Amíg azonban a pozitivista jogelmélet nem különbözteti meg ezt a két kategóriát (univerzálisan *igaz* és *alkalmazható*), addig ez mindig fogalmi zavarokhoz fog vezetni (70. o.).

Tamanaha tehát, korábbi könyvéhez hasonlóan, újfent leszámol a harti paradigma két, szerinte helytelen elemével, a funkcionalizmussal és az esszencializmussal. Fenntartja azonban emellett is, hogy a pozitivistákhoz hasonlóan az ő elmélete is konvencionalista, azaz abból indul ki, hogy általában mit tartanak egyes társadalmi csoportok jognak (76. o.). Elmélete azonban két fontos tekintetben különbözik a korábbiaktól. Egyrésztől explicitté teszi, hogy egyes társadalmi csoportok jogfelfogásából indul ki, azt központi esetnek veszi, és mindezt társadalomtudományi szempontból, empirikusan is megalapozza. Úgy véli, hogy ezzel elkerüli azt a hibát, amibe Hart esett, amikor saját jogfogalmát az „*educated men*” felfogására alapozta (71–72. és 76. o.). Másrésztől Tamanaha nem ragaszkodik ahhoz, hogy a jog fogalmát alkossa meg, fogalomalkotása szükségképpen plurális és relativizáló, mivel a jognak *több* fogalmát is kezelni tudó elméleti keretet kíván kidolgozni (73–75. o.).³⁶ Úgy véli, hogy ezzel választ tud adni arra a kortárs jogelmélet egyik nagy kihívását jelentő kérdésre, miszerint egyre több diffúz jelenséget (a sariától kezdve az Európai Unióig) ölel át a jog (76. o.).

A fejezet végén a szerző egy nagyon érdekes, ám elnagyolt állítást tesz. Azzal foglalkozik, hogy milyen módszerekkel védik az empirikus cáfolattól elméleteiket az

consists of propositions about the law which are *necessarily* true, and, second, they *explain* what the law is.” [kiemelések az eredetiben] RAZ (33. l.) 17.

³⁵ Feltűnő hiányosság a szövegben a kérdés episztemológiai oldalának kifejtése, amely az analitikus filozófia egyik központi témája, Tamanaha azonban csupán reflektálatlanul használja annak fogalmait. L. W. V. QUINE: „Main Trends in Recent Philosophy: Two Dogmas of Empiricism” *The Philosophical Review* 1951/1.

³⁶ A magyar jogelméletben ehhez hasonló kiténő próbálkozást tett BÓDIG Mátyás: *Az elméletalkotás és a megismerés problémája a kortárs jogelméletben: Hart és Dworkin jogelméletének tapasztalatai* [PhD-értekezés] (Miskolc: ME 1999) 159–163.

analitikus pozitívista szerzők. Tamanaha két taktikát azonosít: egyrészt a jogfogalomba nem illeszkedő jelenségeket egyszerűen kirekesztik a jog fogalmából. Azaz a jogfogalmat szétfeszítő, általában joginak gondolt jelenséget (például nemzetközi jog) egyszerűen „nem jog”-nak tekintik (78–79. o.). A másik védelmi mechanizmus, hogy a jogfogalmukból kilógó, általában joginak gondolt jelenséget a jog korrupt vagy tökéletlen megjelenéseként értékelik (79–80. o.).

Tamanaha e megállapításai nagyon izgalmasak, azonban reflektálatlanul hagyja, hogy ez milyen szélesebb tudományfilozófiai implikációkat von maga után. Szívesen vettük volna, hogyha kitér arra, hogy ezek a jelenségek miként viszonyulnak a tudományos módszertan metaelméleteihez, például a Kuhn-féle paradigmaelmélethez. Tamanaha itt ugyanis nagyon hasonló jelenséget ír le ahhoz, amit Kuhn a paradigma krízisének nevez.³⁷ Messzire vezetne a kérdés részletesebb tárgyalása, hiszen nem egyértelmű, hogy a jogtudomány tudomány-e kuhni szempontból, azaz, hogy paradigmák sorozatával írható-e le.

Tamanaha tehát a jog fogalmának meghatározásakor kiiktatta a funkcionalista és esszencialista definíciós elemeket. Ezzel saját jogontológiai tételében a harti megközelítésből csak a konvencionálizmussal élt. Ehhez egy nagyon eredeti megkülönböztetést alkot, mivel elkülöníti a jog „népi fogalmát (*folk concept*)” és „analitikus fogalmát (*analytical concept*)” (48. o.). Népi fogalom alatt azt érti, amire egyes csoportok jogként tekintenek, és ez csoportonként – természetesen – változó lehet, azonban a jog analitikus fogalmának meghatározásakor ezt kell alapul venni. Ennek legekleltársabb példája, amelyet Tamanaha is említ, a nemzetközi jog.³⁸

Ez a megkülönböztetés revelatív erejű, sajnáljuk, hogy mindösszesen egyetlen bekezdésben foglalkozik vele Tamanaha. Úgy gondoljuk, hogy izgalmas további kutatási irányt jelentene a népi jogfogalmak részletesebb leírása. Ezt akár empirikusan is meg lehetne tenni, a jogszociológia eszköztárával, mi mégis inkább a „*labelling*”-elmélet és a jog és nyelv irányzat, azon belül is a beszédaktus-elméletek összekapcsolásában látunk potenciált.

Mint irtuk, Tamanaha új könyvében kritizálja, hogy a többi jogelméleti ág képviselői jogfogalmaik kidolgozásakor saját kultúrájukból, meggyőződéseikből indulnak ki. Ezzel szemben Tamanaha még a tényleges jogontológiai elméletalkotás előtt szükségesnek gondolja egy holisztikus, a szociológia és az antropológia eredményeit is figyelembe vevő nézőpont kialakítását (73–75. és 92–93. o.).³⁹ Ez alapján a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató társadalmaktól kezdve a társadalmi fejlődés különböző szintjein keresztül végigvezeti, hogy a társadalmi komplexitás növekedése miként vezetett a bürokrácia és a jogászság szerepének növekedéséhez (82–93. o.).⁴⁰ Tamanaha úgy gondolja, hogy az állam szerepének és a társadalom komple-

³⁷ Thomas S. KUHN: *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press 1996) 55–76.

³⁸ Erről később részletesebben ír, emiatt mi is külön foglalkozunk vele.

³⁹ A magyar jogelméleti irodalomban ennek a kérdésnek az áttekintését lásd H. SZILÁGYI István: „Fejezetek a jogi antropológia történetéből” [PhD-értekezés] (Miskolc: ME 1998) 59.

⁴⁰ UNGER (30. lj.) 58–83; Erősen támaszkodik Tamanaha Weber elméletére, különösen a „világ varázstalanítására”. Max WEBER: „Law as Vocation” in H. H. GERTH – C. Wright MILLS (szerk.): *From Max Weber: Essays in Sociology* (London: Routledge 2014) 129–158.

xitásának növekedésével együtt jár, hogy „berögződik a jogi nyelv, tudás, intézmények, gyakorlatok, módszerek, cselekvésmódok, jogi formalizmus, a belső összhang és koherencia igénye, valamint a mindezeket fenntartó jogászság” (112–113. o.).⁴¹ Tamanaha tehát új könyvében is fenntartja azt a hangsúlyt, amelyet korábbi munkáiban fektetett a jogászság társadalmi szerepére.

Egy érdekes megállapítást is közbeékel a szerző a saját elméletének mögöttes irányultságáról. Eszerint a realiztikus megközelítésnek figyelembe kell tudnia venni az analitikusok által hangsúlyozott társadalmi rendfenntartást és a marxista és kritikai irányultságú jogtudósok által előtérbe helyezett egyenlőtlenségeket fenntartó funkciót is (98. o.).

5. Tamanaha a jog fogalmának genealogikus áttekintése után a jog a globalizálódó világban átalakuló szerepét igyekszik felvázolni a *Law in the Age of Organizations* c. fejezetében. A könyv e részében úgy látjuk, a szerző itt is inkább egy-egy probléma rövid felvillantása útján kívánja bemutatni hogyan is bővül a jog fogalma, amennyiben úgy tekintünk rá, mint a társadalmi kontroll egyik fő meghatározójára.⁴² A fejezetben kifejtett problémakörök felvetése, mint például az állami jog meghatározó erejének csökkenése, a személyes jogalkotás egyre bővülő problematikája, vagy akár a bírósági szervezetrendszer átalakulásával járó változások, a mélyebb magyarázat helyett sokkal inkább szolgálhatnak későbbi kutatások kiindulópontjaként (119–150. o.).

A szerző a könyv e részében is rámutat a harti jogfogalom általa vélt hiányosságaira és igyekszik azt a kortárs környezet számára továbbfejleszteni. Tamanaha úgy véli, mint a többi pozitivistá általános jogelmélet, a harti elmélet is csupán az állami jogot tekinti a társadalmi kontroll szerepét betöltő jog fogalmába tartozónak, és figyelmen kívül hagyja a társadalomra egyre szélesebb hatást kifejtő olyan szabályozókat, melyeket a különböző államtól független szervezetek (vállalatok, NGO-k) alkotnak és válnak egyre inkább a mindennapi életet alakító eszközökké.⁴³ Harttal szembeni másik kritikája szerint az elsődleges és másodlagos szabályok koncepciója nem meríti ki a jog fogalmát kellőképpen, hiszen csupán az egy-egy nagyobb közösségre alkalmazható szabályokat tekinti jognak, s figyelmen kívül hagyja a mai korban egyre inkább bővülő körben megjelenő olyan jogalkotást, amely nem tekinthető általános jellegűnek, ilyenek például a kitüntetésekről rendelkező, az államcélokat megfogalmazó, vagy akár az egy-egy állami szervezetet konstituáló jogszabályok

⁴¹ A jog formális racionalitás felé történő fejlődése bevallottan újra Weberre rímel. Max WEBER: *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology* [ford. Guenther ROTH – Claus WITTICH] (Berkeley: University of California Press 1978) 809–831.

⁴² A jogi pluralizmus kérdéséhez lásd bővebben TWINING (16. lj.) 275–277; SANTOS (22. lj.) 89–98; Roger COTTERRELL: *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory* (Farnham: Ashgate 2006) 29–44; legújabban pedig Paul Schiff BERMAN: *Global Legal Pluralism: A Jurisprudence of Law Beyond Borders* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 15. fejj.; Richard NOBLES – David SCHIFF (szerk.): *Law, Society and Community: Socio-Legal Essays in Honour of Roger Cotterrell* (Farnham: Ashgate 2014).

⁴³ Hart úgy vélte, a szervezetek alkotta szabályok, az ő példájában a Nemzeti Hoki Liga szabályzata nem tekinthetőek a jog részének, hiszen nem tartalmazzák a jog azon „minimális tartalmát”, mely szerint kellőképpen széles kérdéskört szabályoznak, így hozzájárulva az emberiség túléléséhez. GREEN (22. lj.) XXIV–XXV.

stb.⁴⁴ Tamanaha megállapítása, mely szerint egyetlen kortárs jogelmélet sem lehet adekvát anélkül, hogy foglalkozna az előbb felvázolt kérdésekkel, véleményünk szerint mégsem jut tovább Hart elméletén, hiszen a probléma felelevenítésén túl nem ad választ arra a kérdésre, hogyan is csatornázhatók be e modern jelenségek a jog harti rendszerezésébe (118–126. o.).

6. A nemzetközi jog ontológiája érdekes és fontos helyet foglal el általában a jogelméletben. Egyrésztől az olyan kérdések, amelyek azt firtatják, hogy jog-e a nemzetközi jog, vagy milyen jogfogalom ernyője alá vonható be a nemzetközi jog, elég fontosak ahhoz, hogy komoly tudományos érdeklődést váltsanak ki. Azonban marginális is ez a problematika az állami jog természetéhez képest, mivel ebben a viszonyrendszerben a nemzetközi jogra csak mostohagyerekként tekinthetünk, vagy akár ignorálhatjuk is.⁴⁵

Ezt tükrözi az elmúlt néhány évtized elméleti szakirodalmá is. Hart a *Concept of Law*-ban egyetlen fejezetben elintézi a nemzetközi jogot, mint a jognak egy kevésbé fejlett formáját, amelyből hiányoznak a megfelelő másodlagos szabályok.⁴⁶ Raz és Dworkin egészen a 2010-es évekig jórészt ignorálták a kérdést, miközben az állami jogra vonatkozó harti nézetek extenzív kritikáját adták. Hasonlóan a politikai filozófiához, ahol Rawlsnak az állami társadalommal foglalkozó *A Theory of Justice*-a sokkal nagyobb reakciót váltott ki,⁴⁷ mint annak későbbi nemzetközi kiterjesztése.⁴⁸

Azok a szerzők, akik a nemzetközi jog természetével foglalkoztak – többéves meddő vita után – kényszerű tűzszünetet kötöttek Martti Koskenniemi megsemmisítő erejű 1989-es kritikája nyomán.⁴⁹ Koskenniemi meggyőzően világít rá, hogy a nemzetközi jog természetével kapcsolatos elméletek mind vagy emelkedő (azaz a szuverenitásból építik fel a nemzetközi jog kötőerejét), vagy ereszkedő érveléseket alkalmaznak (amelyek egy *a priori* adott normából, legtöbbször a *pacta sunt servanda* elvéből indulnak ki). Ezek az apológia és utópia két véglete között elhelyezkedő érvelések szerinte sohasem fognak nyugvópontonra vezetni.⁵⁰ E belátás hatására

⁴⁴ Hart maga is foglalkozott a személyes jogalkotás kérdésével, s úgy vélte, hogy bár az elsődleges és másodlagos szabályok magyarázatot adnak a jogrendszer központi szerepére, azonban belátta, nem fedik le teljességében azt. GREEN (22. l.) XXVII; Timothy A. O. ENDICOTT: „The Generality of Law” in Luís Duarte d’ALMEIDA – James EDWARDS – Andrea DOLCETTI (szerk.): *Reading HLA Hart’s The Concept of Law* (Oxford: Hart 2013).

⁴⁵ Allen BUCHANAN – David GOLOVE: „Philosophy of International Law” in Jules L. COLEMAN – Kenneth Einar HIMMA – Scott J. SHAPIRO (szerk.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law* (Oxford: Oxford University Press 2004) 868; Jeremy WALDRON: „International Law: ‘A Relatively Small and Unimportant’ Part of Jurisprudence?” 2013, *papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2326758*.

⁴⁶ HART (17. l.) 10. fejt.

⁴⁷ Csupán néhány fontosabb szerző: Robert NOZICK: *Anarchy, State and Utopia* (Oxford: Blackwell 1999); Michael WALZER: *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality* (New York: Basic Books 1983).

⁴⁸ John RAWLS: *The Law of Peoples with The Idea of Public Reason Revisited* (Cambridge: Harvard University Press 1999).

⁴⁹ Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Cambridge: Cambridge University Press 2006); Magyarul jó áttekintést ad Koskenniemi elméletéről és annak fogadtatásáról VARGA Csaba: „Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – jogontológiai tanulmány” *Állam- és Jogtudomány* 2016/2. 78–101.

⁵⁰ KOSKENNIEMI (49. l.) 1.2.3. fejt.

a kilencvenes évek elején Thomas M. Franck nyomán a nemzetközi joggal foglalkozó elméleti diskurzus „posztontológus” kérdésekre tért át.⁵¹

Azonban a nemzetközi jogban a kétezres évek elején nyilvánvalóvá váló változások – mint a nemzetközi szervezetek növekvő szerepe, a szuverenitás koncepciójának erodálódása, vagy az emberi jogok kérdése – szükségessé tette a korábban már félrerakott ontológiai alapok újabb megvitatását. Ezt jelzi, hogy az angolszász jogelmélet két vezető alakja, Dworkin és Raz, az utóbbi években megpróbálta kiterjeszteni elméletét a nemzetközi jogra. Dworkin posztumusz megjelent cikkében a *Law's Empire* és a *Taking Rights Seriously* a jog mint integritás koncepcióját kívánta a nemzetközi jogra alkalmazni.⁵² Raz pedig a jog legitimitására és az autoritásra vonatkozó elméletét tartotta érvényesnek nemzetközi kontextusban is.⁵³

Tamanaha már korábbi munkájában is foglalkozott a nemzetközi joggal. Rámutat, hogy Hart nemzetközijog-elméletének problémája, hogy csupán az állami jog fogalmának kiterjesztésével tudja kezelni a nemzetközi jogot, figyelmen kívül hagyva azt a Tamanaha által belátott pluralitást, amit a jog fogalma mutat.⁵⁴ Ez vezet ahhoz az ellentmondáshoz, ami a nemzetközi jog mint *folk concept* és a nemzetközi jog mint *analytical concept* között húzódik (48. o.): míg a nemzetközi jogra egyértelműen *jogként* tekintenek, Hart elméletében csak *joghoz hasonló* lehet.⁵⁵

Tamanaha új könyvének talán legsikeresebb fejezete a korábbi gondolatok és az új művében kifejtett elméletalkotási keretek egymásra vetítését végzi el. Meggyőzően mutatja be, hogy a nemzetközi jog fogalmának történetében (elsősorban Bentham hatására) miként vált szét a nemzetközi közjog és magánjog, ami szerinte mesterséges distinkciókkal terheli a mélyebb jogelméleti kérdések megértését (152–154. o.). Ugyanezek miatt kritizálja az általa szintén Benthamtól eredeztetett „állam-fixációt”⁵⁶ és az ebből fakadó monizmus-dualizmus vitát, ami a nemzetközi jogot szükségképpen az állami jog fogalompárjaként fogja fel (154–155. o.). Tamanaha szerint a nemzetközi jog és a nemzeti jog mindig is szükségképpen összekapcsolódott, nem vizsgálható külön (187–191. o.).

Tamanaha két fontos következtetést fogalmaz meg. Egyrészt azt, hogy a nemzetközi jogban folyamatosan európai dominancia érvényesült. A modern értelemben vett nemzetközi jog szülőhelye a 17. századi Európa, terjedése pedig összekap-

⁵¹ Thomas M. FRANCK: *Fairness in International Law and Institutions* (Oxford: Clarendon 1995); John TASIOLAS: „The Legitimacy of International Law” in Samantha BESSON – John TASIOLAS (szerk.): *The Philosophy of International Law* (Oxford: Oxford University Press 2010) 97.

⁵² Ronald DWORKIN: „A New Philosophy for International Law” *Philosophy & Public Affairs* 2013/1; Különösen érdekes, hogy Dworkin saját – egyébként leginkább angol-amerikai felsőbbbíróságok által használható – elméletét mennyire kevés elméleti reflexióval kívánta kiterjeszteni. Dworkin elméletének limitáltságára lásd William TWINING (16. lj.) 28; SZABÓ (8. lj.).

⁵³ Joseph RAZ: *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon 1988); „Similarly, while not assuming that all international bodies enjoy legitimate authority, I was assuming that international bodies can enjoy such authority. My account of authority applies to them as well.” Joseph RAZ: „Why the State?” 2013, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2339522.

⁵⁴ TAMANAHA (3. lj.) 150–152.

⁵⁵ TAMANAHA (3. lj.) 150.

⁵⁶ David MITRANY: *The Progress of International Government* (New Haven: Yale University Press 1933) 99.

csolódott az imperializmus korával (157–160. o.). Ehhez kapcsolódóan alakították az európai nemzetközi jogászok az olyan fogalmak tartalmát, mint a szuverenitás, ami Tamanaha szerint „egy történelmileg meghatározott, mállékony fogalom, ami az azt körülvevő politikai, hatalmi dinamikákkal, anyagi érdekekkel, ideológiáktól, kulturális meggyőződésektől és egyéb tényezőktől függően fejlődik” (163. o.). Tamanaha állítása szerint a nemzetközi jog még ma is egyes (a fejlett) országoknak kedvez, három okból. Az első a fentebb említett történeti eurocentrizmus, a második az európai (elsősorban angol és amerikai) jogászok fennmaradó hegemóniája, a harmadik pedig a gazdasági különbségekből fakad (163–167. o.). Ebben egyfajta strukturális-kulturális „kentaur” *állandóságot* fedezhetünk fel. A második társadalomtudományi következtetés pedig az, hogy a nemzetközi kapcsolatokban alapvető *változások* figyelhetők meg a nemzetközi szervezetek és transznacionális vállalatok színrelépésével (167–178. o.).

Az alapok tisztázása után Tamanaha megkísérli a nemzetközi jog realiztikus elméletét kiigazítani. Első meglátása az, hogy téves párhuzamba állítani a nemzetközi jogot és a nemzeti jogot mint absztrakt *kategóriát*. A nemzeti jogon mint kategórián belül található egyes nemzeti jogokat (például francia vagy magyar jog), míg a nemzetközi jog nem egy absztrahált halmaz. Így félrevezető egy elméleti absztrakciót és egy konkrét „történeti-társadalmi jogi tradíciót” összevetni (178–180. o.). Tamanaha szerint Hart itt hibázott elsősorban: a nemzetközi jogot a nemzeti jog *absztrakciójával* vetette össze, feltételezve, hogy a jognak csak egy formája lehet (181–182. o.). Ehelyett a szerző (Waldronnal egyetértve)⁵⁷ hangsúlyozza, hogy több rendszer is megfelelhet az ő jogfogalmának (181. o.). A nemzetközi jog azonban Tamanaha fogalmi rendszere szerint jelenleg nem egységes, hierarchikus rendszer, így azok, akik ezen előfeltevések mentén elemzik, tévúton járnak (183–187. o.).

Helyesnek tartja azonban azt, hogy Hart felismerte, hogy működésében a nemzetközi jogban kétségtelenül van valami *jogi*, amit Tamanaha a jogászok szerepvállalásával magyaráz (182–183. o.). Számunkra nem egyértelmű azonban, hogy Tamanaha mit is gondol az általa korábban kifejtett *labelling*-elméletről és *folk concept*ről, mennyiben különbözik ez attól, hogy mely területekre terjeszkedik ki a jogászmező? Örömmel fogadtuk volna, hogyha ezeket az izgalmas meglátásait koherensebben illeszti bele átfogó elméleti keretébe.

Izgalmas és előremutató, hogy Tamanaha fogalmi rendszere különbséget tud tenni a nemzetközi jog és a transznacionális jog között. Míg előbbit, ahogyan írtuk, egy „specifikus történeti-társadalmi jogi tradíciónak” tartja, addig utóbbi egy működési teret jelent számára, amelyben többféle jog (nemzeti, nemzetközi, vagy más egyéb) is működik (191–195. o.).

Mindezen kritikák és problémás pontok ellenére Tamanahának a nemzetközi jogra vonatkozó állításai a realiztikus jogelméletének talán legerősebb részei. Talán ez a terület szemlélteti legjobban elméleti keretének, annak társadalomtudományok felé nyitott módszertanának és fő tételének, a „*law is whatever people label as law*”-nak alkalmazhatóságát és következményeit. Izgalommal várjuk, hogy kialakul-e a

⁵⁷ Jeremy WALDRON: „International Law: ‘A Relatively Small and Unimportant’ Part of Jurisprudence?” *NYU School of Law, Public Law Research Paper* 2013/13–56.

nemzetközi jog egészének természetével kapcsolatban olyan élénk dialógus, amely például az emberi jogok terén kialakult.⁵⁸

7. Roberto Mangabeira Unger írta, hogy a jogtudomány paradigmaváltásához egy belső nézőpontból kiinduló kritikára van szükség, azaz a jogtudomány fogalomhasználatával és elméleti keretei között kell reagálni a társadalmi fejlődésre.⁵⁹ Úgy véljük, hogy Brian Z. Tamanaha ennek a célkitűzésnek tesz eleget, amikor a harti elmélet fogalmi redukcióját és kibővítését igyekszik elvégezni. A pozitivista „dogmára” reagáló kiindulópont mindenképpen figyelemreméltó és értékes, még akkor is, ha egyébként végeredményben Tamanaha saját elmélete alulmúlja várakozásainkat.⁶⁰

A *General Jurisprudence* és új könyve ugyanúgy nagyon értékes dekonstrukciót végez el, azonban saját elméletének rekonstrukciója nem sikerül, két okból. Egyrészt (főként új könyvében) nem megfelelően koherens a fogalomhasználata: sok értékes gondolatot torzóban hagy, ami „eklekticizmushoz” vezet. Másrészt elméletének megalkotásakor Tamanaha túlságosan sok jelenséget kíván átfogni, ami nehezen használható végeredményre vezet. Teljesen jogos, hogy Hart elsősorban a 20. század második felének nyugati állami jogát leíró elméletet adott, amelyet több társadalmi-jogi folyamat mára kezd szétfeszíteni. Azonban ettől függetlenül a jognak ezt a megjelenését a harti elmélet a mai napig jól leírja. Tamanaha ehhez képest *valóban* általános jogelméletet kívánt megalkotni, azonban ennek az ára minden szubsztantív fogalmi elem kiiktatása volt. Így végső soron elmélete, miszerint a jog az, amit jognak neveznek, valószínűleg igaz, azonban a jogtudomány számára kevésbé használható.

Ez azonban nem érinti azt, hogy a jog és társadalom irányzat valóban egyenrangú partnere lehet a klasszikus jogelméleti tradícióknak. Az, hogy az olyan szerzők, mint Tamanaha, a jogtudományt kiteszik az empiria nyomásának, elkerülhetővé teszik, hogy a jogelmélet csupán a politikai *status quo* igazolása legyen. Ez pedig végső soron eloszlathatja a jogtudományt illető tudományfilozófiai kérdéseket és módszertani kritikákat.

Matyasovszky-Németh Márton – Fábíán Áron***

⁵⁸ Samantha BESSON: „Human Rights: Ethical, Political... or Legal? First Steps in a Legal Theory of Human Rights” in Donald Earl CHILDRESS (szerk.): *The Role of Ethics in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2012); Samantha BESSON: „Legal Human Rights Theory” in Kasper LIPPERT-RASMUSSEN (szerk.): *A Companion to Applied Philosophy* (Chichester: Wiley-Blackwell 2017); John TASIOLAS: „Towards a Philosophy of Human Rights” *Current Legal Problems* 2012/1. 1–30.

⁵⁹ UNGER (8. lj.) 1–10.

⁶⁰ Hiszen oly sokszor a dogma „nem *fal*, mely lehatárolja a gondolkodást, de *fék*, ami a gyakorlatban majdnem ugyanaz; mintha egy súly húzná vissza léptünk”. [fordítás tőlünk, kiemelés az eredetiben] Ludwig WITTGENSTEIN: *Culture and Value: A Selection from the Posthumous Remains* [G. H. von WRIGHT – Heikki NYMAN – Alois PICHLER (szerk.) [ford. Peter WINCH] (Oxford: Blackwell 1998) 32–33.

* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: m.nemeth.marton@gmail.com.

** Joghallgató, ELTE Bibó István Szakkollégium Jogelméleti Műhely, 1056 Budapest Szerb u. 3.

E-mail: fabian.aron@gmail.com.